

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.645: 343.13

ПРАВО НА ЗАХИСТ У НЮРНБЕРЗЬКОМУ ТРИБУНАЛІ

Віталій Гутник

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000, тел.(032)239-47-10,
e-mail: vitalik_gutnik@ukr.net*

Проаналізовано право на захист у практиці Нюрнберзького трибуналу. Розглянуто теоретичні концепції і рішення Нюрнберзького трибуналу, які мають відношення до предмета дослідження.

Ключові слова: право на захист, призначення захисника, Нюрнберзький трибунал.

Постановка проблеми. Створення перших міжнародних кримінальних судів стало важливим кроком у становленні та розвитку інституту кримінальної відповідальності фізичних осіб за нормами міжнародного права. Звісно, виникнення таких судів було пов'язане з необхідністю покарання осіб, які вчинили міжнародні злочини, та недопущення уникнення ними кримінальної відповідальності (наприклад, у зв'язку з невідачею або формальним судовим розглядом чи покаранням у їхніх державах). Водночас розвивалася і система норм, спрямованих на забезпечення прав осіб, щодо яких здійснювали кримінальне переслідування, передусім – права на захист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нюрнберзький процес був об'єктом доктринальних праць Л. Санга, В. Л. Федоренка, С. В. Глової, Н. С. Лебедевої, Ю. Дейвідсона, А. І. Полторака, Дж. Фінча, І. П. Сафіулліної, І. І. Котлярова, І. М. Махнібороди та багатьох інших науковців, а також численних багатотомних матеріалів практики Нюрнберзького процесу. Однак у всіх цих дослідженнях тільки опосередковано проаналізовано питання, пов'язані з правом на захист.

Метою цієї статті є аналіз нормативного змісту права на захист у Нюрнберзькому процесі та практики його реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Першим міжнародним договором, який передбачив створення міжнародного кримінального суду, став Версальський мирний договір від 28 червня 1919 року, окремий розділ якого (розділ 7) визначав загальні засади діяльності Спеціального трибуналу для притягнення до кримінальної відповідальності німецького кайзера Вільгельма II. Попри невеликий обсяг цього розділу – всього 4 статті, значну увагу приділено праву обвинуваченого на захист. Зокрема, відповідно до п. 2 ст. 227 Версальського договору, Спеціальний трибунал повинен забезпечити

обвинуваченому гарантії, необхідні для забезпечення його права на захист. А згідно з п. 3 ст. 229 Версальського договору, обвинувачений мав право на захисника за власним вибором [17]. Однак, як відомо, цей Трибунал так і не розпочав роботу, оскільки Вільгельм II 10 листопада 1918 р. залишив Німеччину та переїхав до Нідерландів, які відмовилися його видавати [15, с. 280].

Тільки після Другої світової війни фізичні особи були притягнені до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини. Кримінальне переслідування таких осіб здійснював Нюрнберзький трибунал, який став найвідомішим судовим органом за всю історію людства [11, с. 15]. Прогресивні принципи цього Трибуналу знайшли свій подальший розвиток у принципах та нормах міжнародного кримінального та міжнародного гуманітарного права [1, с. 98] та стали основоположними у створенні у 90-х роках ХХ ст. міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc* [3, с. 259]. Попри те, що метою цього Трибуналу було власне притягнення до кримінальної відповідальності та покарання головних воєнних злочинців [16, с. 280], ним уперше на міжнародному рівні встановлені права обвинувачених та гарантії їхнього забезпечення у сучасному розумінні. Серед таких прав передбачено і право на захист.

Відповідно до пункту «d» ст. 16 Статуту Нюрнберзького трибуналу, підсудний вправі захищати саме особисто або за допомогою захисника [10, с. 15–21]. Нюрнберзьким трибуналом встановлено принцип вільного вибору обвинуваченим (підсудним) свого захисника. Для обрання конкретного адвоката, відповідно до п. «d» пр. 2 Регламенту Нюрнберзького трибуналу, обвинувачений повинен подати клопотання Генеральному секретарю Трибуналу. Функції захисника, згідно з п. 2 статті 23 Статуту Нюрнберзького трибуналу, міг виконувати будь-який адвокат, який має право виступати у суді в його рідній країні, або інша особа, спеціально уповноважена на це Трибуналом. Осіб, які відповідали вимогам щодо їхньої кваліфікації, включали до списку захисників, які мають право здійснювати захист у Нюрнберзькому трибуналі.

У тому разі, якщо обвинувачений не обирав захисника, Трибунал призначав йому захисника на власний розсуд. Аналогічне правило застосовували, коли обраний обвинуваченим адвокат не міг приступити до ведення захисту протягом 10-ти днів. Захисник, обраний обвинуваченим, у подальшому міг брати участь у здійсненні захисту спільно з адвокатом, призначеним Трибуналом, або замість нього. Однак Регламент Трибуналу щодо такої заміни адвокатів робить два винятки: 1) тільки один адвокат може захищати одного обвинуваченого, якщо немає спеціального дозволу Трибуналу на здійснення захисту двома адвокатами; 2) якщо внаслідок заміни адвокатів не буде затримки провадження у справі.

За рішенням Міжнародного воєнного трибуналу від 21 листопада 1945 року встановлені розміри гонорарів для захисників. Відповідно до цього рішення, всі захисники отримували початкову плату у розмірі 2 000 рейхсмарок. Якщо адвокат захищав більше одного підсудного, для нього передбачалася початкова платня в розмірі 2 000 рейхсмарок за першого підзахисного плюс 1000 рейхсмарок за кожного додаткового підзахисного. Згодом Трибунал виніс

рішення щодо щомісячного гонорару адвоката. Зокрема, окрім початкової суми, адвокат отримував за першого підсудного чи організацію – 3500 рейхсмарок; якщо він захищав більше одного підсудного чи одну організацію, – додатково 50% гонорару в місяць за кожного підсудного чи організацію. Такі гонорари виплачували з дня вступу адвоката до справи і до моменту винесення вироку [4, с. 197].

Статутом та Регламентом Нюрнберзького трибуналу передбачено доволі широкі права для сторони захисту, зокрема: отримувати копії обвинувального акту та всіх документів, які стосуються обвинувачення, мовою, яку розуміє підсудний; давати пояснення щодо висунутих обвинувачень; подавати заяви та заявляти клопотання; клопотати про виклик свідків або вилучення документів; надавати докази; піддавати перехресному допиту свідка, викликаного обвинуваченням тощо. Розглянемо їх детальніше.

Право підсудного *на ознайомлення з висунутими обвинуваченнями* та отримання копії обвинувального акту і всіх документів, які стосуються обвинувачення, є передумовою забезпечення права на захист. Це право долучено до переліку прав підсудних з ініціативи радянської сторони, що є відхиленням від англо-американської системи права, де обвинувальний акт – це коротка формула пред'явлених обвинувачень [2, с. 116]. Надання такої інформації, відповідно до пр. 2 Регламенту Нюрнберзького трибуналу, здійснюють 3-ма способами. Перший спосіб інформування застосовують, якщо обвинуваченого утримують під вартою. В цьому разі він повинен отримати не менше як за 30 днів до судового розгляду перекладені на зрозумілу для нього мову копії: 1) обвинувального висновку; 2) Статуту Трибуналу; 3) інших документів, які додані до обвинувального висновку; 4) роз'яснення його права на захист у суді.

У тому разі, якщо обвинувачений не утримується під вартою, – він повинен бути поінформований про обвинувальний висновок і про право на отримання вищезазначених документів шляхом оголошення в такій формі і у такий спосіб, які вважатиме за необхідне Трибунал. Третій спосіб застосовують до груп чи організацій, щодо яких обвинувачі мають намір просити визнання злочинного характеру їхньої діяльності. У цьому випадку Трибунал здійснює відповідну публікацію, яка повинна включати роз'яснення Трибуналу, що кожен із членів визначених груп або організацій має право звернутися до Трибуналу з питань щодо злочинного характеру організації [5, с. 22–28].

Щодо будь-якого висунутого обвинувачення, відповідно до п. «b» ст. 16 Статуту Нюрнберзького трибуналу, підсудний був вправі *давати свої пояснення*. Цікаво, що починаючи з першого допиту підсудних усі вони заперечували свою винуватість у пред'явлених обвинуваченнях [5]. Головним чином таку ж позицію займали всі підсудні та їхні захисники протягом усього судового розгляду.

Право *подавати заяви та заявляти клопотання* передбачене пр. 7 Регламенту Трибуналу, згідно з яким усі заяви та клопотання необхідно подавати Трибуналу у письмовій формі. Після надходження такої заяви чи клопотання, їх передають до Головних обвинувачів, які висловлюють свою

думку щодо можливості їхнього задоволення. Підсудні, відповідно до рішення організаційного засідання Трибуналу від 6 листопада 1945 року, були позбавлені права самостійно подавати клопотання [12, с. 201]. Усі клопотання підсудні мали право передавати тільки через їхніх захисників.

Регламент Трибуналу окрему увагу акцентує на клопотаннях про виклик свідків або вилучення документів. Відповідно до пр. 4 Регламенту Трибуналу, сторона захисту у такому клопотанні повинна вказати точне або передбачуване місцезнаходження свідків або документів, а також обставини, для виявлення яких вимагається виклик свідка або вилучення документа та причини, чому ці докази мають значення для захисту. Зазначимо, що ні адвокатам, ні підсудним не давали змоги навіть ознайомитися з документами, які були в сторони обвинувачення. Щоб захисник отримав будь-який документ, який є в обвинувачення, йому треба було чітко вказати документ, з яким він бажає ознайомитися [13, с. 31]. Зрозуміло, що не знаючи, які конкретно документи зібрані обвинуваченням, адвокат не міг передбачити, який з них може бути доказом невинуватості підзахисного чи пом'якшення міри його покарання, а тим паче припустити, які докази (в тому числі покази свідків чи документи) зможуть спростувати обвинувачення.

Право подавати докази. Для спростування обвинувачення та забезпечення захисту підсудний та його захисник вправі подавати докази. Аналіз ст. 17 Статуту та пр. 9 Регламенту Трибуналу дає підстави виокремити такі види доказів: покази свідків та підсудних, документи та речові докази. Подаючи доказ, захисники повинні були робити короткі пояснення, необхідні для правильного розуміння таких доказів. Копії всіх документів, які в подальшому використовуватимуть як докази, захисник збирав у книгу документів, шість примірників якої передавали Генеральному секретарю Трибуналу [7, с. 207].

Відповідно до п. «е» ст. 16 Статуту Трибуналу, підсудний мав право особисто або через свого захисника **піддавати перехресному допиту свідка**, викликаного обвинуваченням. Зауважимо, що ні підсудним, ні їхнім захисникам не повідомляли про те, кого зі свідків буде допитано в наступному судовому засіданні. Таке рішення Головного обвинувач від США Р. Джексон аргументував необхідністю гарантування безпеки свідків [4, с. 215]. Як наслідок, адвокатам доводилося вибудовувати позицію захисту в самому залі судового засідання, без будь-якої можливості завчасно підготуватися до заперечення показів свідків обвинувачення.

Попри доволі значні обмеження захисників у їхніх можливостях реалізувати свої права, ними було піднято цілу низку питань, які стосувалися неправомірності створення та діяльності Трибуналу. Здебільшого вони стосувалися порушення принципу *Nullum crimen, nulla poena sine praevia lege poenali* та притягнення до відповідальності тільки представників переможеної сторони. Розглянемо їх детальніше.

Створення та діяльність Нюрнберзького трибуналу, на думку захисників підсудних, порушує принцип *Nullum crimen, nulla poena sine praevia lege poenali*, відповідно до вимог якого закон що встановлює кримінальну відповідальність,

не має ретроактивної дії у часі, отож Нюрнберзький трибунал не уповноважений здійснювати судочинство на підставі тих норм, які не діяли на момент вчинення злочинних діянь. Статут Нюрнберзького трибуналу, який визначав діяння, що є злочинними, та покарання, які будуть застосовувати до винних осіб, було прийнято після вчинення таких діянь, а, отже, з цієї точки зору, на думку захисників, створення Трибуналу є незаконним [6, с. 71]. Трибунал у відповідь на такі аргументи посилався на наявність підписаних Німеччиною міжнародних договорів про заборону звернення до війни як засобу вирішення міжнародних спорів [6, с. 33]. Зауважимо, що такі договори не встановлювали конкретні покарання і чітко не визначали склади злочинів. Відтак видається недоцільним вказувати на наявність норм міжнародного права, які встановлювали злочинність і карність діянь та відсутність порушень принципу *Nullum crimen, nulla poena sine praevia lege poenali*. Крім того, судді Трибуналу посилалися на ст. 3 Статуту, згідно з якою ні Трибунал, ні його члени, ні їхні заступники не можуть бути відведені обвинувачем, підсудним чи захистом [4, с. 203]. Отже, з процесуальної сторони, будь-які клопотання підсудних та їхніх захисників щодо відсутності компетентності Трибуналу здійснювати судочинство не могли бути задоволені.

Безперечно, під час збройного конфлікту порушення законів та звичаїв війни та інших норм міжнародного права відбувається з боку обох сторін. Відповідно до ст. 1 Статуту Нюрнберзького трибуналу, Трибунал створювався для справедливого і швидкого суду та покарання головних воєнних злочинців європейських країн. Однак злочини, вчинені з боку держав-переможниць, не розглядалися Нюрнберзьким трибуналом. Зокрема, обвинувачуючи у вчиненні воєнних злочинів керівників Німеччини, процес жодним чином не зачіпав керівників держав, які санкціонували бомбардування Дрездена і Хіросіми, допустили варварську поведінку Радянської Армії у Східній Пруссії [9, с. 43]. Будь-які спроби захисників обвинувачених показати грубе порушення норм міжнародного права зі сторони переможців війни (наприклад, надання захисником Рібентропа Нюрнберзькому трибуналу тексту Пакту Молотова-Рібентропа), блокували всіма можливими способами судді Трибуналу [16, с. 833].

Нарікання з боку захисників викликало також відсутність можливості оскарження рішень та вироку Трибуналу (в апеляційному чи касаційному порядку). Не передбачено і права на компенсацію за незаконне притягнення до кримінальної відповідальності підсудних, хоча Трибуналом були виправдані троє із них – Ганс Фріче, Франц фон Папен та Ялмар Шахт.

Висновки. Узагальнюючи наведене вище, видається за можливе прийти до висновку, що попри значні прогалини у забезпеченні права на захист, створення Нюрнберзького воєнного трибуналу стало важливим кроком не тільки у становленні інституту кримінальної відповідальності фізичних осіб за нормами міжнародного права, але й забезпечення їхнього права на захист під час кримінального переслідування. Про це свідчить як активна позиція захисників підсудних, так і наступництво та прогресивний розвиток норм Нюрнберзького

процесу, які нормативно закріплювали право на захист у практиці Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії, Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди, Міжнародного кримінального суду та інших міжнародних та інтернаціоналізованих міжнародних кримінальних судів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Котляров И. И.* Преимущество Нюрнбергских принципов в международном гуманитарном праве / И. И. Котляров // Московский журнал международного права. – 2006. – № 4(64). – С. 93–109.
2. *Лебедева Н. С.* Подготовка Нюрнбергского процесса / Н. С. Лебедева. – М. : Наука, 1975. – 237 с.
3. *Махниборода И. М.* Сравнительный анализ юридической природы Международного уголовного суда и трибуналов ad hoc / И. М. Махниборода // Московский журнал международного права. – 2004. – № 3(55). – С. 259–271.
4. Нюрнбергский процесс: сборник материалов : в 8 т. – Т.1. – М. : Юрид. лит., 1987. – 688 с.
5. Опрос подсудимых о признании или непризнании ими своей виновности (из стенограммы утреннего заседания Международного военного трибунала от 21 ноября 1945 г.) // Нюрнбергский процесс : сборник материалов / [под редакцией : К. П. Горшенина (главный редактор)]. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1952. – 831 с.
6. *Полторак А. Й.* Нюрнбергский процесс: (основные правовые проблемы) / А. И. Полторак; Академия наук СССР, Институт государства и права. – М. : Наука, 1966. – 350 с.
7. Процедура предоставления доказательств защитой (из стенограммы заседания Международного военного трибунала от 23 февраля 1946 г.). Цитовано за: Нюрнбергский процесс : сборник материалов: в 8 т. – Т.1. – М. : Юрид. лит., 1987. – С. 207.
8. Регламент Международного Военного Трибунала // Нюрнбергский процесс: сборник материалов: в 2 т. – Т. I. – М: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1954. – С. 22–28.
9. *Сафиуллина И. П.* Нюрнбергские принципы и их влияние на формирование международных уголовных судов в современных условиях : диссертация канд. юрид. наук: 12.00.10. – Казань, 2003. – 206 с.
10. Устав Международного Военного Трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси (Принят в г. Лондоне 8 августа 1945 года) // Нюрнбергский процесс : сборник материалов : в 2 т. – Т. I. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1954. – С. 15–21.
11. *Федоренко В. Л.* Вплив Нюрнберзького процесу на формування та утвердження міжнародних стандартів у сфері прав людини / В. Л. Федоренко // Розбудова демократичного суспільства після Нюрнберзького трибуналу : зб. статей учасників Міжнар. конф. (м. Одеса, 22–23 жовтня 2010 р.) / Національний

університет «Одеська юридична академія», Південний регіональний центр НАПрН України, Центр міжнародного права і правосуддя. – Одеса : Фенікс, 2010. – С.15–20.

12. Ходатайства подсудимых и их защитников (из протокола организационного заседания Трибунала от 6 ноября 1945 г). Цитовано за: Нюрнбергский процесс : сборник материалов : в 8 т. – Т.1. – М. : Юрид. лит., 1987. – С. 201.

13. *Davidson E.* The Trial of the Germans : An Account of the Twenty-two Defendants Before the International Military Tribunal At Nuremberg / Eugene Davidson. – University of Missouri Press, 1997. – 637 p.

14. *Finch G.* The Nuremberg Trial and International Law / George A. Finch // The American Journal of International Law. – 1947. – Vol. 41. – No. 1. – P. 20–37.

15. *Sunga L.* The emerging system of international criminal law: developments in codification and implementation / Lyal S. Sunga. – Martinus Nijhoff Publishers, 1997. – 486 p.

16. *Tomuschat C.* The Legacy of Nuremberg / Christian Tomuschat // Journal of International Criminal Justice. – 2006. – P. 830–844.

17. Treaty of Versailles (1919) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.cosmopolitikos.com/Documents/Treaty%20of%20Versailles%20\(1919\).pdf](http://www.cosmopolitikos.com/Documents/Treaty%20of%20Versailles%20(1919).pdf).

Стаття надійшла до редколегії 25.09.2011

Прийнята до друку 05.11.2011

THE RIGHT OF DEFENCE IN PRACTICE OF THE NUREMBERG TRIBUNAL

Vitaliy Gutnyk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska St.,1, Lviv, Ukraine, 79000, tel. (032) 239-47-10,
e-mail: vitalik_gutnik@ukr.net*

The article deals with the right of defence in practice of the Nuremberg Tribunal. Theoretical concepts and decisions of the Nuremberg Tribunal are analyzed.

Key words: right of defence, assignment of counsel, Nuremberg Tribunal.

ПРАВО НА ЗАЩИТУ В НЮРНБЕРГСКОМ ТРИБУНАЛЕ**Віталій Гутник**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, Украина, 79000, тел. (032) 239-47-10,
e-mail: vitalik_gutnik@ukr.net*

Проанализировано право на защиту в практике Нюрнбергского трибунала. Рассмотрены теоретические концепции и решения Нюрнбергского трибунала, которые имеют отношение к предмету исследования.

Ключевые слова: право на защиту, назначение защитника, Нюрнбергский трибунал.